

«Кенесары-Наурызбай» жырының баспа бетін көрген бастапқы нұсқаларындағы Ержанның тұтқынға түсуі жайындағы эпизод кейінгі нұсқаларда біршама өзгерістерге түскен. Мәселен, Ш.Жәңгірұлы нұсқасында Наурызбай хан Кенеге келіп, Ержан сұлтанның қазасын естіртеді:

Ержекем қолды болыпты,
Кешегі мінген бәйге көк
Мойыны бүгін толыпты...
Келместей боп ініңіз
Бұл жалғаннан көшіпті
Үстап алған қырғыздың
Көңілі дел боп өсіпті
Ашулы болған адамдар
Бір - бір пышақ қолында
Түс- түсынан кесіпті,-дейді.(4)

Артынша Наурызбай төре Құдайменде ағасының жанына кеп, бастапқы нұсқалардағыдай «қан майданда бір көрмедім...» деп өкпе-ренішін білдіреді. А.Бағдәлет нұсқасында отыз жігіт ертіп қырғызға аттанған Ержан мен Құдайменде жау қолында қалып қояды. Қырғыздар ол екеуінің басын шауып, тау үстінен төмен қарай тастап жібереді. Биіктен құлдилап түскен Ержан мен Құдайменденің жансыз денесі Наурызбай мен Кенесарының алдына келіп түседі. Осы жерде ашу қысқан Наурызбай төре Бұғыбай батырға тау үстіне шығар жол ізде деп бұйырады.

Бұл нұсқалардағы тосын оқиғалар шығармаға жырлаушылардың білместігінен еніп кетті деп айта алмаймыз. Керісінше, олар Ержан сұл-

танның қандай жағдайда, қалай қаза тапқанын жақсы білген. Мысалы, Ш.Жәңгірұлында Наурызбайдың Ержан төре қазасын «...бір-бір пышақ қолында, түс-түсынан кесіпті», -деп естіртуі соның айғағы. А.Бағдәулетұлы да екі сұлтанның қазасын баяндайтын эпизодты жыр желісіне енгізу арқылы Құдайменде мен Ержанның шамалас тұтқынға түскендігінен хабардар екенін байқатып қояды. Баспа бетін көрген бастапқы нұсқаларда ол кейіпкерлердің қазасы жайында мүлде сөз болмайды. Кейінгі варианттардың өзгешелігі оқиғалардың хронологиялық ретінің сақталмауында. Жыршылар соғыс аяқталған соң орын алған жағдайды жырдың бел ортасына көшіріп, туындының құрылымдық жүйесі мен идеялық мазмұнына түзетулер енгізген. Бұл – жырдың уақыт өте келе алғашқы тарихи сипатынан ажырай бастайтындығының белгісі.

1. Нысынбай жырау. «Кенесары-Наурызбай» \\\ Хан Кене. -Алматы, 1993.

2. Кенесары Қасымов бастаған қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысы(күжаттар жинағы).-Алматы, 1996

3. Кенесарин А. «Кенесары мен Сыздық сұлтандар» \\\ «Жұлдыз»-1991, №5.

4. Ш.Жәңгірұлы. Кенесары-Наурызбай \\\ OFK 1338 бума.

***

В статье рассматриваются доводы взятия в плен младшего брата хана Кене Ержана киргизским манапом и его соответствие действительности.

***

In article arguments about taking in captivity of younger brother of Kene Erzhan by Kirgiz's manap and its conformity from the validity.

Қ. Е. Есенова

КӨРКЕМ МӘТІННІҢ ЖАЛПЫ МӘТІНГЕ ТӘН ҚҰРЫЛЫМ ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ МЕН ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Көркем мәтін тіліндегі сөздің ерекше жан бітіп, құлпыратынын, жанданатынын айта келіп, академик жазушы М. Әуезов былай деп жазады: “Поэзиялық лексика — жай лексика емес. Оны аңғару үшін әрі тілші, әрі әдебиетші болу шарт. Сол түрдегі зерттеуші ғалым ғана тілде, әсіресе көркем әдебиет тілінде, грамматикалық шарттарға қосымша, поэзиялық өзгеше үстем шарт талаптар барын таныр еді. Оның ұғымынша, көркем шығарманың бір сөйлемінде тұрған сөз бір-ақ қана ұғым, түсінік бермейді. Соны берудің үстіне ол әр алуан қосымша ассоциация тудырып, оқушыға қосымша елес-емеурін таны-

тып тұрады. Мұндай қатарда жеке сөз өзінің орны мен сәтін тапқан шақта жаңаша жанданып кетеді. Оның көркемдігімен қатар сөйлем ішінде өзінен-өзі ұшқын атып тұрған сипаты болады” [1, 283]. Көркем шығармада сөзді сұрыптап, пайдалануда көркемдік-эстетикалық талап маңызды орын алады. Ол үшін сөздің контекстік (жағдаяттық) қызметін түсіну қажет. Сөз таңдау әрекеті мәтін түзу, яғни колорит түзуші лексика шоғырын құрастыру мәселесіне де тікелей қатысты.

Мәтін – жазбаша байланыстырып сөйлеуге үйретудің негізі. Тілдік таңбалардың мағына-

лық тұтастығынан тұратын мәтін бірлігі мен оның құрылымдық ерекшелігіне талдау жасау қажет. Өйткені жазбаша байланыстырып, сөз бен сөзді тіркестіру жеткіліксіз. Олай дейтініміз жазу әрекеті жеке сөз бен сөйлемдерден тұрмайды, ол бір-бірімен логикалық және грамматикалық байланысқа түскен сөйлемдер бірлігі болып табылатын тұтас мәтіннен тұрады [2,23].

Мәтінді лингвистикалық білімнің жеке саласы тұрғысынан қарастыру XX ғасырдың 60-70-жылдарынан қалыптаса бастады. Лингвистиканың зерттеу нысаны ретінде мәтінге берілген анықтамалар да жетерлік. Олардың бірқатарына тән ортақ пікір бойынша, мәтін дегеніміз аяқталған тұтас ойды білдіретін сөйлеудің басты бірлігі.

Мәтінді толығырақ тану үшін мәтін мен сөйлемдер арақатынасын анықтап алған жөн. Көптеген ғалымдар мәтінді бір ғана (жай немесе күрделі) сөйлемнен тұрады деп санайды.

Алайда жеке сөйлемнің мәтін белгісіне ие болу қасиеті өте сирек кездесетін құбылыс. Осы мәселе бойынша С.И. Гиндин мәтін құру заңдылығы мен сөйлем құру заңдылығын салыстырмалы түрде анықтағанда, олардың айырмашылығы мынада деп көрсетеді: «1-ден, сөйлем дайын формулаға сәйкес құрылады да, мәтін жалпы ұстаным бойынша құрылады; 2-ден, сөйлемнің негізгі белгісі оның грамматикалық құрылымында болса, мәтінде - мағыналық құрылымында; 3-ден, сөйлемді грамматикалық жағынан құрғанда қатаң ұстанымға негізделсе, мәтінді мағыналық жағынан ұйымдастыру, яғни сөз таптарының ішкі байланысы еркін (икемді) ұстанымға негізделеді» [2,17].

Кез келген мәтін дүниетанымдық және прагматикалық аспектіден құралып, тілдің көпқырлы бірлігін құрайды. Мәтіннің дүниетанымдық аспектісі оның семантикалық, композициялық жағын құраса, прагматикалық аспектісі семиотикалық және композициялық жағын құрайды. Сонымен, мәтіннің композициялық жағы дүниетаным мен прагматикалық қырын байланыстырушы дәнекер ретінде қолданылып, мәтінді адам ойы мен көңіл-күйінің көрінісі ретінде сипаттайды.

Көркем әдебиетте баяндаудың сәтті шығуына автордың дүниетанымы, шығармашылық ұстанымы, композиция мен сюжет, кеңістік пен уақыт ұғымдары арасындағы байланысты көрсете білуі ерекше маңызға ие болады.

Академик Р. Сыздық романды (әңгімені, повесті) тарихи стиль тезіне салғанда, автор өзі суреттеп отырған тарихи кезеңге сәйкес зат, бұйым, құбылыс, әрекет атауларын келтіруге

тиіс, кейіпкерлерін мүмкіндігінше сол кезеңге сәйкес сөйлетуі керек, оның өзінде де әр кейіпкерді өзінің әлеуметтік орнына, тәрбие-танымына, жасына, жынысына қарай «сол кезеңше» сөйлетуі керектігін айтады [3, 98 б.].

Тілдегі көркемдегіш құралдарды пайдалана отырып (теңеу сөз, метафора, балама т.б), әдеби тіл, ғылыми тіл және ресми тіл стильдері бойынша мәтін құруға стилистика заңдылықтарын білудің маңызы зор.

Мәтін стилистикасы көркем шығармалардың жазылу ерекшелігіне байланысты сөйлеу түрлерін қарастырады. Демек, әдеби тілдің функциональдық типтері бойынша (сипаттау, әңгімелеу, пайымдау) мәтін құрастыру жолдары бола алады. Мәтіннің осы түрлерін құру арқылы, тілдік материалға реттеушілік сипат беріп, ойды жазбаша түрде жүйелі мазмұндау мәдениеті қалыптасады. Мысалы, әңгімелеу мәтінде сөйлемнің құрылымы бір-бірімен мағыналық байланысы арқылы оқиға дамытылып, өрбіп отырады.

Мәтін стилистикасы көркем шығармалардың жазылу ерекшелігіне байланысты сөйлеу түрлерін қарастырады.

Лингвист С.И. Гиндин байланыс жасаудың мынадай механизмдерін анықтайды: 1) іліктіру – мәтінде қандай да бір арнайы байланыстырушы элементтің болуы; 2) қайталау – мәтіннің ішкі құрылымында бір-біріне ұқсас элементтің (сөздің) қайталанып келуі; 3) жалғасу – оқиғалардың бірінің артынан бірі жалғасып отыруы [2,10].

Жазушы адам туралы бағалаушылық көзқарасын көркемдік-танымдық әрекеттің орталық субъектісі ретінде, ең алдымен, кейіпкерлер жасайтын бейнелер арқылы білдіреді. Сонымен, автор-кейіпкер-оқырман категориялары көркем шығарманың антропометриялық құрылымының мағыналық орталығы болып табылады.

Ф.Ш. Оразбаева [4] тілдік қатынасты жүзеге асыратын тұлғаларды зерттей келіп, мәтінді "...ойлау, хабарлау, баяндау, қабылдау, пайымдау құбылыстарымен байланысты, адамдар арасындағы тілдік қатынастың іске асуына негіз болатын қатысымдық жүйелі тұлға" деп сипаттайды, мәтінді тілдік қатынастың мазмұндық тұтастығымен ерекшеленетін жүйе деп таниды.

Мәтін құрамындағы сөйлемдердің байланысуынан ойдың дамуын, өрістеуін байқауға болады. Мәтін құрамындағы сөйлемдердің байланысу ерекшелігі, өзара көрші екі сөйлемнің қалай байланысып тұрғанын анықтауға болады. Ішкі мәтіндік байланыс бір сөздің екінші сөйлемде қайталануы арқылы немесе біртүбірлі

сөздер арқылы жасалады. 1-ші сөйлемде келесі сөйлемде айтылатын ойдың элементі жүреді, 2-ші сөйлемде 3-ші бір сөйлемде берілетін ойдың элементі жүреді. Сөйтіп, айтылмақ ой қашан біткенше бұл тізбек өзара байланысып, жалғаса береді.

Мәтін құрастыра алуы үшін, білік пен дағды қалыптастыру көзделді: мәтіннің түрлері және олардың құрылымдық ерекшелігі бойынша (сипаттау, хабарлау, пайымдау) мәлімет бере отырып, мәтін құрастыру; мәтіннің мағыналық құрылым ерекшеліктері (тақырып, негізгі ой, тақырыпша, жоспар) бойынша мәтін құрастыруға дағдылану; мәтін құрастыру үшін оны құрайтын элементтердің, тілдік тұлғалардың (мәтін бөліктері, абзац, сөйлемдер байланысы, есімдіктер, синоним сөздер) ерекшелігін таныту; мәтін құрастыру білігі мен дағдысын өз ойын байланыстырып жазу шеберлігімен ұштастыру (жұмбақ құрастыру, өлең құрастыру, ертегі ойлап жазу, өз ойынан эссе, шығарма жазу).

Көркем мәтін жалпы мәтінге тән құрылым заңдылықтарына ие болумен қатар өзіндік ерекшеліктері де болады. Осы даралықты көптеген факторлар қалыптастырады, атап айтқанда қолданыс аясы тарихи, саяси, мәдени-әлеуметтік ортасы, әдеби бағыты, мәтіннің стилі және жанры, автордың дүниетанымы, көркем-тілдік шеберлігі, даралығы, жалпы коммуникативтік жобасы, мәтін модальдылығы. Барлығы көркем мәтіндегі тілдік бірліктердің құрылымдық жүйесін ұйымдастырып, құрылымдық коммуникативті ұйымдасқан тұтастықты қатаң түрде сақтайды. Сонымен қатар шығарма жанры, модальдылық, тұтас шығарманың көркем мәтін түзуде маңызы зор.

Көркем мәтін имплициттілігі — көркем мәтінді басқа мәтін түрлеріне батыл қарсы қоятын фактор болып табылады. Көркем мәтін авторына тән қасиет — тілдік қолданыста оған жоғары дәрежеде еркіндіктің берілуі, яғни “қайталанбаушылық”, ал көркем мәтіннен басқаларға “шаблондық” тән, автормен бірге ойлайтын тілдік пікірлес оқырманға есеп жасалады, Д.Н. Шмелев автордың мәтінін қабылдау мәселесі оқырман үшін берілу мәселесіне қарағанда екінші кезектегі процесс деп есептейді. Көркем мәтін тілінің ерекшелігі ондағы поэтикалық лексиканың бар болуымен емес, функционалды-коммуникативті бағытпен анықталған әр түрлі тілдік тәсілдердің ерекше ұйымдасуында екенін ғалымдар баса айтады [5, 81].

Көркем мәтінді талдаудың жолдары мен бағыттары Р. Сыздықова мен Б. Шалабай еңбектерінде жан-жақты сараланған. Ғалымдар көр-

кем мәтінді тілдік талдаудың жолы мен жүйесін айқындап, көркем мәтінді тілдік талдаудың грамматикалық талдаудан өзгеше екеніне басты мән береді. Шығармадағы экспрессивті-эмоционалдық жүк көтеріп тұрған сөздер, сөз оралымдардың мағынасы, интонациясы, автордың сөз қолдану ерекшелігі ерекше ескерілуі қажет екенін айтады [6, 8].

Көркем мәтіннің өзіне тән ерекшелігі – жалпы адамға қатысты орталықтығы (антропоцентричность), яғни дүниетаным мен оның көрінісі ең алдымен, адамның танымына бағытталады, ал берілген көркемдік оқиғалар оның жан-жақты көрінісінің тәсілдері болып есептеледі. Мысал, ертегі жанрларының өзінде барлығы адамзат дүниесінің заңдары бойынша үлгіге түседі, адамдық “мен” арқылы беріледі. Көркем мәтінде жазушы өз идеясын, көзқарасын жеткізуде оқырман қажетіне жарайтындай, түсініп оқитындай тілдік бірліктерді қолданады. Сол арқылы прагматикалық аспектілер – дискурс, жасырын мән, астарлама мән мәселелері анықталады.

Көркем әдебиет стилистикасын терең зерттеген ғалым көркем әдебиет стилистикасы пәнін аралық ғылым саласы, аралық пән ретінде тани отырып, оның мәнісін былай түсіндіреді: “...көркем әдебиетті стилистикалық тұрғыдан зерттеудің әдіс-тәсілдері жөніндегі ғылыми көзқарастардың ала-құлалығы, ғалымдардың пайымдауынша, сайып келгенде, көркем әдебиеттің ерекшелігіне, оны толық ұғынып-меңгерудің қиындығына байланысты”.

Әр оқырманның көркем мәтіннен қабылдайтын мағыналық және эстетикалық ақпаратының көлемі де әртүрлі болады. Көркем мәтін ақпаратын қабылдап шығарма мазмұнын талдау оқырманның білім деңгейіне, жеке талғамына және қызығушылығына байланысты. Көркем әдебиетті оқу – шығармашылық процесс, кейіпкерлерді, нақты, бірегей және ерекше батыл әрекетінен оларды дерексіз, жалпы танымға апарады, бұл қасиет тек адамға ғана тән, оның мінез-құлқының қалыптасуына әсер етеді [7, 20].

Белгілі бір шығарманы әркезеңдегі оқырман әртүрлі қабылдайды және талдайды. Автор оқырманға баға беруге, қорытынды шығаруға мүмкіндік береді. Кез келген көркем мәтіннің инварианттық діңі болады, ол мәтінді басқаша түсінуге жол бермейді. Көркем мәтіннің бірнеше қызметі болуы мүмкін; атап айтқанда эстетикалық және философиялық, эстетикалық және тарихи. Прагматикалық тұрғыдан келгенде көркем мәтінді зерттеуде адам факторын ескермеуге болмайды, себебі көркем мәтін прагмати-

касы тілдік қарым-қатынас субъектісіне қатысты, соған сүйенеді. Автор коммуникативтік мақсатқа жету үшін тілдік көрсеткіштер кешенін таңдайды, олар автордың лингвистикалық нұсқаушылары болып табылады. Көркем туындының құрылысы әртарапты көптеген компоненттердің бірлігінен тұрады.

Көркем мәтіндегі лексикалық бірліктер тілдің эстетикалық қызметін көрсетумен қатар объективтілік (белгілі бір тарихи дәуірге деген жалпы тілдік жүйенің сапалық және сандық сипаттамасы) пен субъективтіліктің (суреткердің тілдік материалды таңдауы мен пайдалануында көрінетін тұрмыстық шығармашылық дүниетанымы) өзара әсеріне себепші болады. “Сөздің эмоциялық өңі, әсерлілігі, сұлулығы деген бар. Тіл құдіреті оның адам ойына ғана емес, сезіміне де әсер ете алатындығында емес пе? Сөз - тілдің көркемдік қасиетін танытатын бейнелеу құралы. Сол үшін де оның бояу-бедері, ою-өрнегі бар”, - дейді академик І. Кенесбаев [8, 13].

1. Әуезов М. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1979. Т. 19. С. 283.

2. Гиндин С.И. Внутренняя организация текста: Элементы теории и семантический анализ. Автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.19. - М., 1972. - 17 с.

3. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 98 б.

4. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. - Алматы, 2000. - 208 б.

5. Шмелев Д.Н. Слово и образ. – Москва: Наука, 1964. – 120 с.

6. Сыздықова Р., Шалабаев Б. Көркем тексті лингвистикалық талдау. – Алматы: Мектеп, 1989. – 128 б.

7. Керімов Х. Қанатты тіл. - Алматы, 1995.

8. Кенесбаев И. Исследования по казахскому языкознанию. - Алма-Ата, 1988.

***

Художественный текст имеет не только закономерную структуру, присущую любому тексту, но и свои особенности.

***

Besides that the literary text as well as the general text has to inherent laws characteristic structure, it still has own features.

С. К. Каржаубаева

КАЗАХСКОЕ ТЕАТРАЛЬНО-ДЕКОРАЦИОННОЕ ИСКУССТВО

Казахское театральное искусство со времени своего формирования в годы социокультурных трансформаций, переходные периоды, время расцвета идеологии соцреализма и время крушения этой системы, накопило огромный материал по театральному-декорационному искусству (сценография), который, как показало время, играет определенную роль в культуре Казахстана.

Постижение уникальных особенностей становления сценографии (как инновационного художественного феномена для Казахстана начала XX века вида искусства), за вековой путь ее развития формировавшегося в единстве с духовными приоритетами и культурными преобразованиями общества, потребовало выхода на новый уровень теоретических построений.

Именно в этом виде искусства наиболее полно отразился уникальный опыт мобилизации казахской культурой своих потенциальных возможностей, объективное рассмотрение которых возможно лишь сквозь призму мировоззренчески-смысловых, социокультурных и духовно-нравственных приоритетов казахского народа. Для понимания многих явлений, происходящих

в культуре, необходима также и достаточная временная дистанция. Иными словами, явление должно достигнуть определенного уровня исторической зрелости, развернуть заложенные в нем потенциалы, чтобы как его глубинные онтологические основания, так и начальные этапы и ранние формы приоткрылись для усилий исследовательской мысли. Такое *проникновение* предполагает *воссоздание* смысловых структур поля культуры как поля значений, формирующегося между сознанием и предметами, когда осмыслению непосредственно подвергается не содержательное «что» предметов философского исследования, но их «как». При этом понятно, что их современный статус и роль не могут быть описаны традиционными способами или с помощью классической технологии: требуются новые подходы, определения, методы изучения.

Для решения этой проблемы необходима методология, позволяющая сопоставлять объекты прошлого в дифференцированном времени и пространстве. Так, при онтологическом подходе к анализу феноменов художественной культуры и искусства, синтезирующих в себе различные этнокультурные традиции и культурно-цивили-